

تقویمی ایرانی/یزدگردی در انجامه قرآنی کهن در آستان قدس رضوی: درباب قرآن ابوالوفاء حسن بن صلح مورخ ۴۱۵ هجری

یکی از قدیم‌ترین مصاحف خراسانی به خط نسخ از اوایل قرن پنجم هجری، نسخه قرآنی است که در ۱۴ بخش (یا ۱۴ نیم شُبع) در سال ۴۱۵ هجری کتابت، و بعدها احتمالاً در قرن پنجم یا ششم هجری، از سوی فردی به نام حسن بن صلح مکتبی به ابوالوفاء برآستان حرم رضوی در مشهد وقف شده است. انجامه‌ها همگی در آخر نسخه‌ها، و وقف‌نامه‌ها همگی در آغاز هر جزء آمده است، نام کاتب نسخه در انجامه‌ها، و نیز تاریخ وقف در هیچ‌یک از جزوات باقی مانده از این قرآن ذکر نشده، اما می‌توان حدس زد که این نسخه اندکی پس از کتابت، وقف شده باشد. دور نیست بپنداریم که همانند برخی دیگر از جزوات قرآنی وقف شده طی قرون چهارم تا ششم هجری در آستان قدس رضوی، در اینجا هم کاتب و واقف فرد واحدی بوده است. نمونه دیگر ابوالبرکات حسینی است که تک تک جزوات قرآنی‌اش را پس از کتابت با عنوان کاتب (کتابه ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی)، و بدون تاریخ کتابت امضا کرده، اما در آغاز تمامی آنها وقف‌نامه‌ای با نام خود و تاریخ سال ۴۲۱ قمری ذکر کرده است.^۱

بنا به رسمی کهن این مصحف را در چهارده بخش یا چهاره نیم شُبع کتابت و تدوین کرده‌اند که این امر دست کم از قرن دوم هجری شناخته شده بوده، و طی قرون سوم تا پنجم هجری در خراسان بسیار متداول بوده است.^۲ در آغاز هر یک از ۶ پارۀ باقی مانده از این قرآن، کاتب به شماره آن پاره و

۱. درباره او و قرآنش نک.: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۹)». یک عالم گمنام شیعی در قرن چهارم و پنجم هجری: ابوالبرکات الحسینی الجوری و کتابت قرآنی در ۴۲۱ هجری در نیشابور، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۳ / پیاپی ۱۸۳، مرداد و شهریور ۱۳۹۹، ص ۱۷۰-۱۲۱.

۲. درباره این تقسیم‌بندی و فهرستی از قرآن‌های کهن کتابت شده بر این اساس، نک.: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۰)». قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران، و دیگر پارۀ مسروقه آن در موزه پارس (شیراز): طغیان علیه «کتابت پیوسته» در

تعداد کل اجزای قرآنش اشاره می‌کند. مثلاً در آغاز نسخه ۳۳۱۸ می‌نویسد: «الجزء الثاني من اجزاء اربعة عشر...» از ۱۴ جزء کامل این قرآن، اکنون تنها ۶ پاره در آستان قدس رضوی باقی مانده است: به شماره‌های ۳۳۱۸، ۳۳۱۹، ۳۳۲۰، ۳۳۲۱، ۳۳۲۲، ۳۳۲۳. اما آخرین جزوه، یعنی شماره ۳۳۲۳ حاوی تکه‌ای مُنصَمَّ شده از آخرین بخش این قرآن (یعنی پاره چهاردهم) نیز هست که به سوره ناس ختم می‌شود. این بخش باید در شماره‌ای جداگانه رده‌بندی و فهرست نویسی می‌شد؛ لذا اکنون من جزوه قرآنی ۳۳۲۳ را به دو بخش الف و ب تقسیم می‌کنم: بخش الف از مومن، ۴۰ آغاز و به فتح، ۲۹ ختم می‌شود. بخش ب از آیه تکاثر، ۴ آغاز و به انتهای سوره ناس ختم می‌شود.

به جز این شش / هفت پاره باقی مانده در کتابخانه آستان قدس رضوی، از سایر اجزای این قرآن چهارده پاره اکنون اطلاعی نداریم. با این همه، من در جستجوهایم به چند برگ از پاره ششم این قرآن برخوردم که سال‌ها پیش در حراج ساتبیز (لندن، ۱۹۸۶ و ۱۹۹۰) فروخته شده، و/یا اکنون در کتابخانه کنگره آمریکا نگهداری می‌شود. اطلاعات تمام اجزای شناخته شده از این قرآن در کتابخانه آستان قدس رضوی و سایر مناطق در دنیا را در جدول زیر آورده‌ام:

محل نگهداری	شماره جزوه شماره نسخه	شماره نیم شُبع قرآن	وضعیت نیم شُبع	آغاز نسخه	انتهای نسخه
آستان قدس رضوی	۳۳۱۸	دوم	کامل (۸۶ برگ)	بقره، آیه ۲۶۷	نساء، آیه ۶۱
آستان قدس رضوی	۳۳۱۹	هفتم	کامل (۹۱ برگ)	ابراهیم، آیه ۲۶	کهف، آیه ۷۴
آستان قدس رضوی	۳۳۲۰	هشتم	کامل (۹۱ برگ)	کهف، آیه ۷۵	مؤمنون، آیه ۵۵
آستان قدس رضوی	۳۳۲۱	نهم	کامل (۹۷ برگ)	مؤمنون، آیه ۵۶	قصص، آیه ۵۰
آستان قدس رضوی	۳۳۲۲	دهم	کامل (۸۱ برگ)	قصص، آیه ۵۱	سباء آیه ۲۰
آستان قدس رضوی	۳۳۲۳ الف	دوازدهم	کامل (۹۱ برگ)	مؤمن، آیه ۴۰	فتح، آیه ۲۹
آستان قدس رضوی	۳۳۲۳ ب	چهاردهم	ناقص (۵ برگ)	تکاثر، آیه ۴	ناس، آیه ۵
حراج ساتبیز ۱۹۸۶	۲۰ نوامبر، کالای ش ۲۸۷	ششم	ناقص (۲ برگ)	رعد، ۱۰	رعد، ۱۶
حراج ساتبیز ۱۹۹۰	۲۶ آوریل، کالای ش ۱۴۲	ششم	ناقص (۲ برگ)	رعد، ۴	رعد، ۵
کتابخانه کنگره	154.24-84-1	ششم	ناقص (۲ برگ)	ابراهیم، آیه ۱	ابراهیم، آیه ۷

تمامی اجزای این نسخه را فردی به نام حسن بن صلح (/ صالح) بر حرم امام رضا علیه السلام وقف کرده است. متن وقف نامه‌ها به ترتیب چنین است:

جزوه ۳۳۱۸: وقف علی المشهد المقدس بطوس وقفه الحسن بن صلح المکنی بأبی الوفاء طالب الثواب
الله و غفرانه

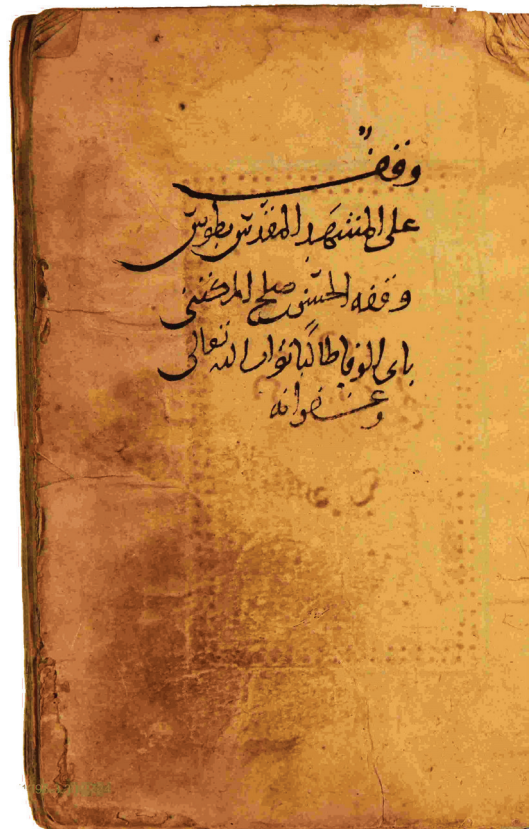
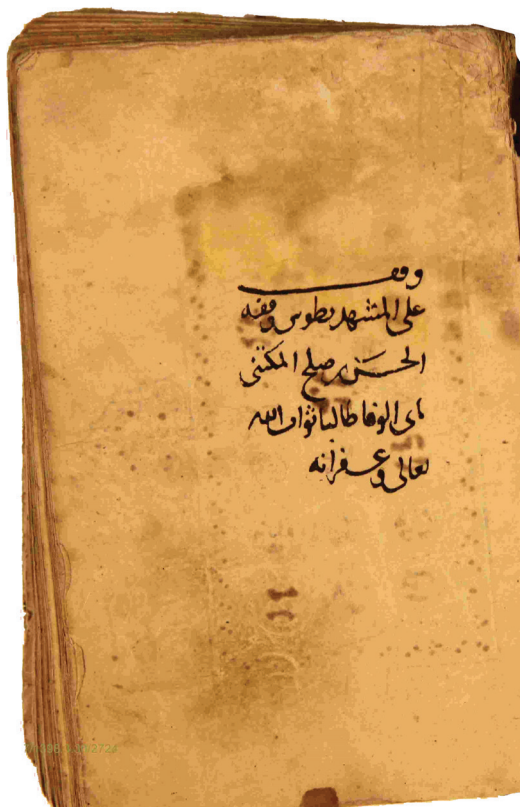
جزوه ۳۳۲۰: وقف علی المشهد بطوس وقفه الحسن بن صالح طالباً ثواب الله و رحمته

جزوه های ۳۳۱۹ و ۳۳۲۱ تا ۳۳۲۳: وقف علی المشهد بطوس وقفه الحسن بن صالح طالباً ثواب الله
 تعالی و غفرانه

خط این قرآن را باید یکی از قدیم ترین کتابت های نسخ دانست که تقریباً همزمان با دوران ابن بواب (درگذشته ۴۱۳ ق)، اما در ایران کتابت شده است. متن قرآن هم نقط دارد و هم اعراب، اما اعراب آن نه از نظام ابوالاسودی (نقطه های شنگرف)، بلکه کاملاً از نظام شناخته شده امروزی و منسوب به خلیل بن احمد تبعیت می کند. اهمیت این امروقتی بیشتر روشن می شود که بدانیم به کارگیری نقطه های شنگرف در اعراب گذاری قرآن در بسیاری از نسخه های کوفی متأخر حتی تا اوایل قرن ششم هجری متداول بوده است.

وقف نامه ابوالوفاء حسن بن صالح (جزوه ۳۳۱۸)

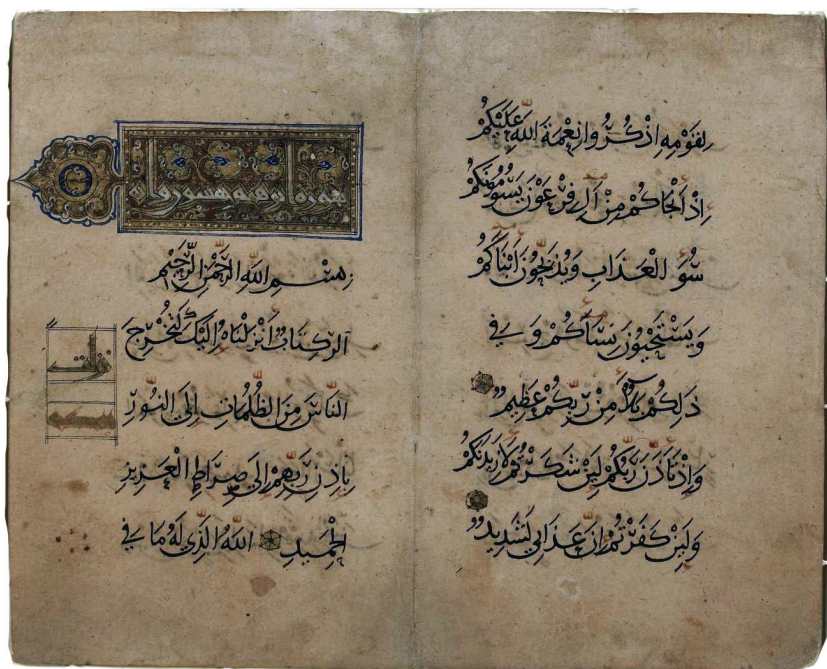
وقف نامه ابوالوفاء حسن بن صالح (جزوه ۳۳۲۳)

برگ پایانی از قرآن وقفی حسن بن صلح بر حرم رضوی (اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۳۳۲۳ الف)
برگی از قرآن وقفی حسن بن صلح بر حرم رضوی (اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۳۳۲۰)

برگی از قرآن وقفی حسن بن صلح بر حرم رضوی (اکنون در کتابخانه کنگره، به شماره ۱-۸۴-۱۵۴) برگگی از قرآن وقفی حسن بن صلح بر حرم رضوی (عرضه شده در حراج ساتییز، ۲۶ آوریل ۱۹۹۰، کالای ش ۱۴۲)

تقویم ایرانی / یزدگردی در وقف نامه قرآن حسن بن صلح

تنها عبارتی که در مجموع پاره‌های باقی مانده از قرآن حسن بن صلح به تاریخ کتابت آن اشاره دارد، انجامه‌ای است که در انتهای نسخه ۳۳۲۳ الف باقی مانده است: در اینجا کاتب پس از اتمام آیه ۲۹ سوره فتح می‌نویسد: «فرغ من کتبه یوم الثلاثاء السابع من ذی الحجة - روز بهمن من مای اسفندارمذ - سنة خمس عشر وأربع مایه والله الحمد والشکر». در این عبارت، علاوه بر اشاره به تاریخ قمری، به معادل شمسی آن در تقویم ایرانی / یزدگردی، و با زبان و خط فارسی نیز اشاره شده است.

انجامه پایانی نسخه ش ۳۳۲۳ الف در کتابخانه آستان قدس رضوی، وقف حسن بن صلح، حاوی اشاره به تاریخ ایرانی / یزدگردی

اسفندارمذ چند معنا دارد: الف) ماه اسفند در تقویم شمسی کنونی؛ ب) روز پنجم از هر ماه شمسی، ج) نام یکی از ۷ امشاسپند آیین زرتشتی که نماد بردباری و فروتنی اهوره مزداست (نک. مقاله اسفندارمذ از پرویز رجبی در دانشنامه ایران، ۳/ ۴۳). به قرینه مقامی و نیز اضافه شدن کلمه «مای» در اینجا، روشن است که مراد از آن ماه دوازدهم سال است. از سوی دیگری دانیم که در تقویم ایرانی، هر یک از روزهای ماه (که همواره ۳۰ روز تمام است)، نامی خاص دارند. «روز بهمن» نیز بنا به رسم تقویم ساسانی و زرتشتی، به روز دوم در این ماه اشاره دارد.^۳

«روز بهمن» یا روز بهمنجنه در شعر و ادب پارسی قدیم مکرراً به کار رفته است، چنانچه در شعر منوچهری دامغانی در مدح منوچهر بن قابوس آمده است:

ترا گویم ای سید مشرقین که مردم مرانند و تو نامران

در آمد ترا روز بهمنجنه به فیروزی این روز را بگذران

انوری هم در وصف فیروز شاه عادل و وصف الحال رفتن به ترمذ، و ستایش سلطان السادة سید ترمذ

۳. درباره اسامی نام روزهای ماه در تقویم ایرانی، نک. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، نگاشته ابو عبد الله محمد بن احمد المقدسی (۳۸۰/۳۳۶ ق)، چاپ دخویه، لیدن: بریل، ۱۸۷۷ میلادی، ۴۴۲/۴۴۱/۱.

چنین سروده است:

اندر آمد ز در حجره من صبحدمی روز بهمنجنه یعنی دوم از بهمن ماه
سال برپانصد و سی و سه ز تاریخ عجم گفت برخیز که از شهر برون شد همراه

یادداشت فارسی فوق الذکر در ثبت تاریخ زرتشتی در کنار تاریخ هجری اسلامی را باید یکی از قدیم‌ترین مکتوبات فارسی باقی مانده از سده‌های نخست دانست که با حروف عربی کتابت و ثبت شده است.^۴ تنها یک سوال و ابهام درباره این انجامه و ذکر دو تاریخ هجری اسلامی و ایرانی یزدگردی در آن برجای می‌ماند که همچنان نیازمند پژوهش بیشتر است: روز هفتم ماه ذی الحجه سال ۴۱۵ هجری، سه شنبه (یوم الثلاثاء) است، اما برابر با روز ۲۶ بهمن مصادف می‌شود نه دوم اسفند. علت این تفاوت را احتمالاً باید ناشی از محاسبه پنج روز اضافه (پنجه یا اندرگاه) در تقویم یزدگردی دانست که عموماً آن را به آخر آبان می‌افزودند، و بعدها برخی آن را در انتهای اسفند محاسبه می‌کردند.^۵ اگر این سال را کیسه (۳۶۶ روز) بدانیم، این تفاوت ۶ روزه، کاملاً حل می‌شود.

نمونه بالا در ذکر دو تقویم ایرانی و اسلامی قدیم‌ترین شاهد یافت شده در نسخه‌های مکتوب کاغذی از اوایل قرن پنجم است. با این همه باید توجه داشت که این امر، یعنی ذکر روز و ماه، بنا به تقویم ایرانی، در کنار یادکرد سال به تقویم اسلامی، تا اواخر سده هفتم هجری اینجا و آنجا، و به ویژه در کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌ها ادامه یافته است. از کهن‌ترین کتیبه‌های شناخته شده، عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم هذا القصر العالی الامیر شمس المعالی الامیر ابن الامیر قابوس بن وشمگیر امر بنیانه فی حیاته سنه سبع و تسعين و ثلثمائة قمرية و سنه خمس و سبعين و ثلثمائة شمسية» در برج گنبد کاووس است که دو تاریخ ۳۹۷ قمری و ۳۷۵ شمسی را در کنار هم آورده است. محقق گرامی جناب آقای عمادالدین شیخ الحکمایی در یادداشتی کوتاه، به سنگ قبری با مضمون «فی ماه دی سنه خمس و ثمانین و أربع مائة» اشاره کرده است.^۶ در گفتگوی شفاهی با ایشان از سنگ نبشته‌هایی قدیمی‌تر در قلعه سمیرم، به تاریخ ۲۸۱ و ۳۰۹ قمری، همراه با اشاره به روز و ماه در تقویم ایرانی مطلع شدم که خوشبختانه ایشان اطلاعات تفصیلی آنها را در آینده نزدیک در مقالاتی منتشر خواهند ساخت.

مرتضی کریمی‌نیا

۴. در این باره و اهمیت آن، بنگرید به مقاله دیگر من با عنوان: «کهن‌ترین مکتوب تاریخ‌دار فارسی: دست‌نوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، دوره ۱۵، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۲۶۹.

۵. تمامی ماه‌ها در تقویم یزدگردی ۳۰ روزه‌اند. بر این اساس، سال متشکل از ۱۲ ماه سی روزه + پنج روز اندرگاه می‌شده است. برای تفصیل، نک. فرید قاسملو، مقاله «تقویم»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۱، تهران، ۱۳۸۶، ص ۸۲۸۸۲۷.

۶. عمادالدین شیخ الحکمایی، «گورنبشته مسجد ساباط استهبان (به خط کوفی و تاریخ ۴۹۸ ق)»، بخارا، ش ۱۰۷، مرداد و شهریور ۱۳۹۴، ص ۴۱۷.۴۱۵.